

Visionair leiderschap

Prof. dr. Peter-Ben Smit

1 Inleiding: een valkuil en een visie

Een rode draad door het symposium 'Geestelijk leiderschap als gedeelde verantwoordelijkheid,' naar aanleiding van de in 2020 verschenen biografie van aartsbisschop Antonius Jan Glazemaker,¹ was de vraag of Glazemaker niet een beetje meer had moeten durven, een beetje meer visie moeten tonen, een beetje meer profetisch had moeten zijn. Die vraag ligt voor de hand wanneer iemand zijn ambt op diocesaan, landelijk en internationaal niveau, als (aarts)bisschop van het (aartsbisdom

Utrecht), als onderdeel van het collegiaal bestuur van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland als ook in zijn voorzittende rol in de provinciale synode van de geestelijkheid en in het samenspel met de landelijke synode van de Oud-Katholieke Kerk, en als voorzitter van de Internationale Bisschoppenconferentie van de Unie van Utrecht (van Oud-Katholieke Kerken), vooral doorgebracht lijkt te hebben met het oppikken van thema's die aangedragen werden en het coördineren en begeleiden van het proces van gezamenlijke besluitvorming naar een zo gemeenschappelijk mogelijk gedragen keuze. Tegelijkertijd kan de vraag ook zo verleidelijk zijn dat hij een belangrijk aspect van Glazemakers visionaire leiderschap onderbelicht laat én in de valkuil van het eigen verlangen trapt. Om deze reden gaat deze inleiding, die na de bijeenkomst zelf geschreven is, in op vooral dit aspect van Glazemakers invulling van het bisschopsambt dat hij bekleedde (zijn werk als priester en pastoor blijft buiten beschouwing, maar ook daarin komen dezelfde kenmerken voor). Ik benoem de valkuil en zeg daarna wat het visionaire inhoudt, om dat vervolgens uit te werken en in de context van oud-katholieke ecclesiologie, liturgie en de daarin geïmplieerde (ambts)spiritualiteit te plaatsen.

De valkuil benoemt Matthias Ring, de huidige bisschop van de Oud-Katholieke Kerk van Duitsland mooi in een bijdrage, waarin hij ingaat op de vraag of en hoe de kerk zich politiek moet uiten.² Hij is wat terughoudend en wijst er dan op dat veel mensen vinden dat kerken meer moeten inbrengen in het politieke debat, idealiter door een sterke en in de media goed zichtbare bisschop, maar daarmee altijd bedoelen dat dat dan ook in de door hen gewenste zin dient te gebeuren. Krachtig, visionair en profetisch leiderschap, hetzij van de leiding van een andere kerk, hetzij van de eigen kerk dat tegen de eigen mening ingaat, wordt meestal niet meer als profetisch, maar autocratisch ervaren. Of zoals een protestantse collega me onlangs zei: hij was een groot voorstander van het pausschap, zolang er tenminste een profetische en charismatische paus als Franciscus was; met het tenminste net zo profetische en charismatische leiderschap van Johannes Paulus II had hij duidelijk minder op gehad. Andere voorbeelden zijn makkelijk te vinden. Er zit in deze dynamiek iets van een paradox: wanneer het de rol van een profeet is om mij, of mijn gemeenschap te wijzen op dingen die niet in de haak zijn, is het dan niet erg verdacht dat ik de neiging heb om precies die mensen als 'profetische leiders' te zien die mij in mijn mening bevestigen en andere mensen terechtwijzen, terwijl ik mensen die mijn positie problematiseren vooral lastpakken en niet per se profetische leiders vindt? Zou het niet meer voor de hand liggen, gezien de traditie van Bijbelse profetie, om die stemmen die mijn positie problematiseren als profetisch te willen zien en niet die stemmen die mij bevestigen of luid en duidelijk zeggen wat ik toch al dacht? – Dit alles betekent overigens niet dat de kerk geen profeten nodig heeft, maar misschien wel dat het uitoefenen van dit charisma misschien beter niet, of tenminste niet altijd samenvalt met iemand die (niet alleen maar ook) geacht wordt de kerk te representeren en niet alleen een lerende, maar ook pastorale rol heeft binnen de gemeenschap. Deze spanning is natuurlijk niet nieuw, al het getuigenis van de vroege kerk is vol met de spanning tussen institutioneel (o.m. bisschoppelijk) en charismatisch (e.g., monastiek, ascetisch) leiderschap, waarbij het uithouden van de spanning vermoedelijk de meest vruchtbare omgang ermee was en niet het oplossen van het één in het ander.

Nu deze valkuil rondom profetisch leiderschap benoemd is, is de weg vrij om aandacht te besteden aan het punt waarop Glazemakers vorm van bisschoppelijk leiderschap mijns inziens het meest visionair is. Dit betreft geen specifiek agendapunt, zoals diaconie of

jongerenwerk (thema's waar hij zich wel sterk voor maakte, zelfs een beetje 'profetisch,' maar die uiteindelijk niet tot heel veel geleid hebben in zijn periode en niet overdreven veel draagvlak hadden),³ maar het betreft het ambt zelf. De invulling van het ambt en de omgang met gezag in situaties waarin een nieuwe weg verkend moest worden is, zo tenminste mijn stelling, het punt waarop Glazemaker het duidelijkste een geprononceerde (en tegelijkertijd een bij zijn kerkgenootschap, de tijdsgeest, en zijn persoon passende en daarmee persoonlijk, kerkelijk en maatschappelijk goed te 'dragen') visie had en ook belichaamde, of misschien zelfs meer belichaamde en praktiseerde dan erover sprak of schreef want als theoloog en bisschop was het geschreven en gesproken woord niet het medium waarin hij bij voorkeur of ook het beste zijn visie voor de kerk neerzette (wat ook van belang is bij het nadenken over iemands wijze van leiding geven).⁴ Eerst volgt een (heel) korte schets van wat Glazemaker, staande in de (zich in deze periode sterk vernieuwende) oud-katholieke traditie, belichaamde binnen de Oud-Katholieke Kerk, waarna een (eveneens korte) oecumenische en maatschappelijke contextualisatie volgt.

2. Ambt vanuit en voor de kerk: oud-katholieke accenten

De schets van Glazemakers opvattingen over het ambt in Janssens biografie laat zien dat Glazemaker het ambt eerder in termen van voorgangerschap verstond dan in termen van een 'tegenover' voor de kerk, hoewel hij dat bij tijd en wijle zeker ook geweest is. Dit begrip van voorganger past goed bij zijn eigen, sterk liturgische spiritualiteit, en ook bij de oud-katholieke ecclesiologie zoals die zich in de periode van zowel zijn pastoraat als zijn bisschopsambt ontwikkelt. Deze laat zich sterk beïnvloeden door het opkomende paradigma van de eucharistische ecclesiologie, waarin de ambtsdrager (net als de overige gemeenteleden) in eerste instantie begrepen wordt vanuit de liturgie, en daarin is de bisschop nu bij uitstek de voorganger. Deze verankering van de bisschop in de (concrete, lokale) kerk (*qua* bisdom) via het voorgangerschap laat zich verstaan als een met behulp van een nieuw paradigma voortschrijven van de oudere traditie van de katholieke kerk überhaupt en van leer en leven van de 'Kerk van Utrecht' in het bijzonder, namelijk dat de bisschop zowel vanuit de kerk verkozen wordt, als ook zijn gezag aan die verkiezing (samen met de wijding) ontleent. De rol van de bisschop is er dan zeker eentje met gezag, maar wel met gezag die in de context van de kerk wordt uitgeoefend (en niet erboven en,

overigens, ook niet eronder). Het onderscheiden van geesten en het vinden van een weg in de toekomst van de kerk is dienovereenkomstig dan ook iets dat de hele kerk aangaat en om synodale vormen voor het verwerven van nieuw inzicht vraagt. Dit laatste laat zich goed verstaan als iets anders wat Glazemaker liturgisch aan het hart ging de actieve deelname van allen aan de liturgie (inderdaad sterk beïnvloed door de liturgische beweging[en] van het midden van de 20ste eeuw). De kerk is, om het met Glazemakers belangrijkste theologische adviseur, Jan Visser, te zeggen, dan ook te zien als een hermeneutische gemeenschap, waarbij het een taak van de bisschop als voorganger van deze gemeenschap is om, analoog aan dat wat er in de (eucharistische) liturgie gebeurt, op zo'n manier leiding te geven aan deze gemeenschap dat het verwerven van nieuw inzicht gepaard gaat aan een ervaring van *communio*.⁵ Net zoals de eucharistie zowel uitdrukking van *communio* als weg ernaar toe is, zo geldt dat ook voor processen van besluitvorming, of zou dat moeten gelden. De manier waarop Glazemaker opereert, met het toelaten van nieuwe geluiden, het kanaliseren ervan in gemeenschappelijk beraad en uiteindelijk gemeenschappelijke en gemeenschappelijk gedragen beslissingen kan goed gezien worden als een samenspel tussen deze liturgische (en persoonlijke, spirituele) en ecclesiologische factoren die bij Glazemaker, blijkbaar, een meer of minder natuurlijke uitdrukking vonden in de invulling van zijn ambt, wat niets minder is dan de belichaming van een heel specifieke visie op wat ambt, kerk en leiderschap inhouden.

3. Oecumenische en maatschappelijke context

De manier waarop Glazemaker zijn ambt uitoefende past op twee manieren ook goed bij contemporaine oecumenische en maatschappelijke ontwikkelingen die natuurlijk ook met elkaar verweven zijn en elkaar beïnvloedden. Terwijl de maatschappij in de jaren '70 en '80 in het teken staat van het verlangen naar meer democratisering en vormen van management en leiderschap daarop aangepast worden (of, wanneer ze dit niet worden, onder druk komen te staan), vindt er in oecumenische kringen een belangrijke herbezinning plaats op wat ambt en gezag is. Het rapport van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken over doop, eucharistie en ambt uit 1982, het zogenaamde 'Lima-rapport', bevat hiervan belangrijke en kerkelijk breed gedragen uitdrukkingen die ook door de Oud-Katholieke Kerk meegedragen en gerecipieerd werden. Tekenen en

passend bij de wijze waarop Glazemaker zijn ambt invulde is de passage waarin dit document de dimensies van de uitoefening van de *episkopè* beschrijft:

Het kerkelijk ambt moet op een persoonlijke, collegiale en communale manier uitgeoefend worden. Persoonlijk, omdat de verwijzing naar de tegenwoordigheid van Christus te midden van zijn volk het best kan geschieden door die persoon die geordineerd is om het evangelie te verkondigen en de gemeente op te roepen om de Heer te dienen in de eenheid van leven en getuigen. Collegiaal, omdat er een college nodig is van kerkelijke ambtsdragers die de gemeenschappelijke taak delen om de belangen van de gemeenschap te vertegenwoordigen. Tenslotte moet de nauwe band tussen het ambt en de gemeenschap uitgedrukt worden in een communale dimensie, waarin de uitoefening van het kerkelijk ambt geworteld is in het leven van de gemeenschap en die om de daadwerkelijke deelneming van de gemeenschap vraagt bij het ontdekken van Gods wil en de leiding van de Heilige Geest. (A.26)⁶

Terwijl Glazemaker, in zijn met elkaar verweven rollen van voorganger en leraar, voorzitter en luisterende regisseur, ontegenzeggelijk 'persoonlijk' de *episkope* uitoefenende,⁷ is aan zijn omgang met collega's, zowel door ze actief om advies te vragen, ze het woord te laten voeren op synodes, en überhaupt door thema's inderdaad relatief breed op synodes (van de geestelijkheid, in dit geval) te bespreken, de collegiale dimensie af te lezen, wat natuurlijk ook geldt voor het besturen van de kerk via een *collegiaal* bestuur; de communale dimensie is, tenslotte, duidelijk in de interactie met de synode, zowel op de jaarlijkse vergaderingen, als in een breder synodaal proces in de kerk, waarvan het lidmaatschap van (deels door de synode gekozen) leken in het al genoemde collegiale bestuur ook een uitdrukking is.

Ook een ander citaat uit het Lima-rapport resoneert goed met de manier waarop Glazemaker opereerde en suggereert dat dit, in zijn oecumenische context gezien, meer is dan al polderend 'de boel bij elkaar houden,' maar dat Glazemaker als 'polderbisschop' uitdrukking gaf aan iets wat een wezenlijke dimensie van het bisschopsambt is:

De kerk als lichaam van Christus en als het eschatologische volk van God, wordt opgebouwd en in stand gehouden door de Heilige Geest via een verscheidenheid van gaven of ambten. Tot deze gaven behoort een ambt van *episkopè* om uitdrukking te geven aan de

eenheid van het lichaam en deze eenheid veilig te stellen. Elke kerk heeft dit ambt van eenheid in enigerlei vorm nodig teneinde de kerk van God te zijn, het ene lichaam van Christus, een teken van de eenheid van allen in het koninkrijk. (A.23)

Het proberen tot een zo gemeenschappelijk mogelijk gedragen (en oecumenisch te verantwoorden) besluit te komen, bijvoorbeeld in de discussie rondom de wijding van vrouwen tot het apostolische ambt, kan bij Glazemaker goed gelezen worden als het nemen van de verantwoordelijkheid voor de eenheid van de kerk, ook in kritische situaties.

4. Slot

Bovenstaande inleiding geeft een indruk van de manier waarop Glazemakers manier van leiding geven als bisschop gelezen kan worden als de belichaming van een visie hierop, namelijk eentje waarin niet het optreden als profeet, maar het uitoefenen van *episkopè*, de natuurlijke taak van een bisschop, voorop staat. Het hoort, vanuit deze visie bezien, nadrukkelijk bij de episcopale verantwoordelijkheid om processen van besluitvorming toe te laten, te coördineren en tot een slot te laten komen dat de kerk zowel vernieuwt als bijeenhoudt. Misschien schuilt in dat alles dan toch nog iets profetisch: is deze manier van leidinggeven niet juist voor wie vanuit zichzelf verlangt naar een sterke, profetische leider, die zegt hoe het zit met de wereld een vorm van profetisch leiderschap die je erop wijst hoe het anders kan?

¹ Antonius Jan Glazemaker was van 1982-2000 aartsbisschop van Utrecht; zie voor de biografie: Lydia Jansen, *God is groter dan ons hart: Antonius Jan Glazemaker (1931-2018), aartsbisschop in een tijd van verandering* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020); voor het volgende wordt ook gebruik gemaakt van materiaal dat terugkeert in: Lydia Jansen en Peter-Ben Smit, 'Amtsverständnis und Führungsstil von Erzbischof Antonius Jan Glazemaker im Kontext der Veränderungsprozesse in der Altkatholischen Kirche der Niederlande (1982-2000),' te verschijnen in de *Internationale Kirchliche Zeitschrift* (2022). Algemene gegevens over oud-katholieke theologie zijn (mede) ontleent aan: Peter-Ben Smit, *Old Catholic Theology: An Introduction* Brill Research Perspectives in Theology (Leiden: Brill, 2019).

² Zie: Matthias Ring, 'Christentum, Kirche und Politik. Versuch einer Annäherung,' *Alt-Katholisches Jahrbuch 2020* (2020), 63-65.

³ Zie Jansen, *God is groter*, 284 e.v.

⁴ Er zijn dan overeenkomstig weinig teksten en publicaties van Glazemaker beschikbaar.

⁵ Zie met name Jan Visser, 'Die Alte Kirche als hermeneutisches Prinzip,' *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 86 (1996), 45-64, zie ook de beschrijving van Vissers theologie in: Mattijs Ploeger, *Celebrating church: Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology* (Groningen: Liturgisch Instituut; Tilburg: Instituut voor Liturgiewetenschap, 2008), 207-215.

⁶ De Nederlandse vertaling van het rapport is: *Doop, eucharistie en ambt: verklaringen van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken* (Amersfoort: Horstink, 1982), ook beschikbaar op: https://www.oecumene.nl/files/Documenten/BEM_rapport_1982.pdf (bekeken op 23 september 2021). Verwijzingen zijn naar onderdelen van het rapport met

⁷ In Lima-rapport is de *episkope* tot op grote hoogte het 'toezicht houden' op het leven van de kerk (vgl. de toelichting na A.14), is het ook mogelijk dit begrip te verstaan als het hebben van de verantwoordelijkheid om passende initiatieven te nemen (of te faciliteren) voor het op gang blijven van het leven van de kerk in *leitourgia*, *martyria* en *diakonia*, zo in ieder geval Urs von Arx, 'Wat maakt de Kerk katholiek? Perspectieven voor een oud-katholiek antwoord,' *Perspectief* 2013:20 (2013), 3-27.